

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34 (3/9) + 343.4 + 342.7
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.1

Гоцуляк Юрій Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6765-4592>

Мартинюк Олексій Володимирович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного,
міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9160-3525>

Стаднік Ірина Василівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8047-3697>

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ РЕЛІГІЙНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ 1960 Р.: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті проводиться історико-правовий аналіз складів злочинів, передбачених ст. 138, 139 та 209 Особливої частини Кримінального кодексу Української РСР 1960 р.

Автори звертають увагу, що актуальність дослідження кримінальних правопорушень проти релігійних прав громадян за Кримінальним кодексом УРСР 1960 р. зумовлена необхідністю глибокого переосмислення радянського правового спадку в контексті сучасного державотворення. Історико-правовий аналіз цього періоду дозволяє виявити суперечливу природу тогочасного законодавства, яке формально декларувало свободу совісті, але фактично слугувало інструментом державного контролю та репресій проти віруючих.

У статті зосереджується увага на специфіці кримінальної відповідальності за «порушення законодавства про релігійні культури», що допомагає зрозуміти механізми ідеологічного тиску на релігійні громади в умовах тоталітарного режиму. Дослідження історичного досвіду протидії релігійній нетерпимості сприяє вдосконаленню чинних механізмів захисту свободи світогляду і віросповідання в умовах європейської інтеграції України.

Автори роблять висновки, що, по-перше, ст. 138 і 139 КК УРСР 1960 р. стали інструментом боротьби держави з інакомисленням, передусім на релігійному підґрунті. Державні органи отримували право припиняти діяльність будь-якого релігійного об'єднання шляхом закриття молитовних будинків або ж заборони проведення релігійних обрядів. По-друге, ст. 209 КК УРСР 1960 року протягом трьох останніх десятиліть існування СРСР стала одним із ключових інструментів радянської влади для боротьби з релігійними громадами, які

відмовлялися від контролю з боку держави. Окремі формулювання, що містилися у диспозиції вказаної норми були навмисно «розмитими», що дозволяло карально-репресивним органам трактувати будь-яку діяльність як злочинну. Дана норма у поєднанні із ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда» стала для радянського режиму дієвим кримінально-правовим інструментом для боротьби з правозахисним рухом, інакомисленням, а у середовищі українських дисидентів ст. 209 стала символом релігійних репресій.

Ключові слова: свобода віросповідання (совісті), право, свобода, світогляд, права і свободи людини, Конституція, Кримінальний кодекс, кримінальне правопорушення, держава, об'єкт кримінально-правової охорони, правосуддя, судочинство.

Постановка проблеми. Важливим індикатором демократизації суспільства є забезпечення прав людини, які є не лише ключовими елементами правової сутності людини, але й визначають обґрунтований обсяг її індивідуальної свободи. Права людини формують правовий статус особи, визначаючи її місце у суспільстві та взаємовідносини з державою. Ці права є універсальними, тобто належать кожній людині незалежно від її національності, статі, релігії чи будь-яких інших ознак. Вони становлять основу, на якій будується вся система правових відносин, гарантуючи мінімальний стандарт поваги до особистості. Одним із таких суб'єктивних прав, гарантованих Конституцією, є право на свободу світогляду і віросповідання (ч. 1 ст. 35 Конституції України) [7], а важливим засобом забезпечення цього права є «наявність у чинному Кримінальному кодексі України групи норм, які забезпечують рівноправність громадян незалежно від їх релігійних переконань, неприпустимість посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів» [1, с. 4]. Чинні кримінально-правові норми передусім спрямовані на забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина.

Актуальність дослідження кримінальних правопорушень проти релігійних прав громадян за Кримінальним кодексом УРСР 1960 р. зумовлена необхідністю глибокого переосмислення радянського правового спадку в контексті сучасного державо- і правотворення. Історико-правовий аналіз цього періоду дає змогу виявити суперечливу природу тогочасного законодавства, яке формально декларувало свободу совісті, але фактично слугувало інструментом державного контролю та репресій проти віруючих.

Вивчення специфіки кримінальної відповідальності за «порушення законодавства про релігійні культури» допомагає зрозуміти механізми ідеологічного тиску на релігійні громади в умовах тоталітарного режиму. До того ж аналіз трансформації правових норм від КК 1960 р. до сучасного Кримінального кодексу України є важливим для запобігання рецидивам обмеження прав людини в релігійній сфері. Дослідження історичного досвіду протидії релігійній нетерпимості сприяє вдосконаленню чинних механізмів захисту свободи світогляду і віросповідання в умовах європейської інтеграції України. Отже, звернення до цієї теми

є критично важливим для формування об'єктивної історичної пам'яті та розбудови правової держави, заснованої на повазі до фундаментальних прав особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти досліджуваної проблеми зустрічаємо у працях О. Бантишева, С. Голотіна, В. Остроухова, Л. Рябошапка, А. Чайковського та ін.

Метою статті є проведення історико-правового аналізу складів злочинів, передбачених ст. 138, 139 та 209 Особливої частини Кримінального кодексу 1960 р.

Виклад основного матеріалу. Прийняття Кримінального кодексу УРСР 1960 р. було зумовлене початком періоду «хрущовської відлиги» та необхідністю десталінізації радянської правової системи. Як зазначають вітчизняні історики права «до кінця 50-х рр. ХХ ст. в Україні діяли республіканські кодекси, прийняті ще у перші роки радянської влади» [2, с. 350]. Після смерті Сталіна в 1953 р. виникла гостра потреба у відмові від найбільш репресивних методів управління та зміцненні т. зв. «соціалістичної законності». Серед вагомих аргументів щодо прийняття «нового» кримінального кодексу став закон СРСР від 11.02.1957, який розширив права союзних республік, повернувши до їх компетенції право приймати власні кримінальні кодекси. Це дало змогу УРСР розпочати роботу над новим кодифікованим актом, який мав замінити застарілий Кодекс 1927 р., що вже не відповідав новим політичним реаліям.

Іншою ключовою передумовою було прийняття у 1958 р. загальносоюзних «Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». Цей документ встановив єдині принципи кримінальної відповідальності для усієї країни, на базі яких кожна республіка повинна була розробити свій кодекс. Новий КК УРСР 1960 р. мав на меті «гуманізувати покарання» (наприклад, було скасовано поняття «ворог народу» та зменшено максимальні терміни ув'язнення), а також систематизувати численні розрізнені укази та постанови, що накопичувалися десятиліттями. Отже, кодифікація 1960 р. стала результатом прагнення радянського керівництва «модернізувати» правове поле та створити видимість правової стабільності в умовах часткової лібералізації режиму.

Конституція УРСР 1978 р., прийнята в період «розвинутого соціалізму», формально закріплювала право громадян на свободу совісті (ст. 50) [6]. Згідно з Законом від 19.06.1991, вказана норма була видозмінена, а саме: *«Громадянам України гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, висловлювати релігійні або атеїстичні погляди»* [12]. Декларативний зміст цієї норми полягав у проголошенні права сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, а також відправляти релігійні культу. Однак ключовою особливістю радянського

підходу було поєднання свободи віросповідання з правом вести атеїстичну пропаганду, що на практиці створювало нерівні умови для віруючих та атеїстів. Держава офіційно проголошувала відокремлення церкви від держави та школи від церкви, що теоретично мало б гарантувати нейтралітет, але фактично використовувалося для витіснення релігії з суспільного життя.

Декларативність конституційних гарантій виявлялася у відсутності реальних механізмів захисту прав віруючих та наявності численних підзаконних актів, які суттєво обмежували релігійну діяльність. Хоча згадана вище конституційна норма забороняла розпалювання ворожнечі у зв'язку з релігійними віруваннями, радянська правозастосовна практика часто трактувала будь-яку активну релігійну діяльність як антирадянську агітацію або порушення законодавства про релігійні культу. Отже, свобода віросповідання за Конституцією 1978 р. мала переважно декларативний характер, слугуючи ідеологічним інструментом для демонстрації «демократизму» радянського ладу перед міжнародною спільнотою, тоді як реальний стан справ визначався жорстким державним контролем над релігійними організаціями. На переконання Л. Рябошапко, «декларуючи необхідність дотримання законодавства про культу, держава продовжувала вважати релігію носієм ворожої ідеології» [14, с. 339].

У світлі окресленої проблеми за необхідне вбачаємо звернути увагу на родовий об'єкт вказаних кримінальних правопорушень, оскільки ним є об'єкт, що «охоплює певне коло однорідних за своєю соціально-політичною економічною сутністю суспільних відносин, які внаслідок цього мають охоронятися єдиним комплексом взаємозалежних кримінально-правових норм» [8, с. 74]. Так, ст. 138, «Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», 139 «Перешкоджання відправленню релігійних обрядів» містилися у розділі IV «Злочини проти політичних і трудових прав громадян», а ст. 209 «Посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів чи іншим приводом» у розділі IX «Злочини проти громадської безпеки, громадського порядку і народного здоров'я» [4].

Зміст ст. 138 КК УРСР 1960 р. полягав у такому: *«порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви – карається виправними роботами на строк до одного року або штрафом у розмірі до п'ятдесяти карбованців»* [4]. У 1966 р. вказана стаття була доповнена частиною другою (*«ті ж діяння, вчинені особою, раніше судимою за порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а також організаційна діяльність, спрямована на скоєння цих діянь»*), що посилила покарання до трьох років позбавлення волі [4]. На переконання радянських правників, основним нормативно-правовим актом, що визначав правове становище церкви за радянського періоду, був Декрет РНК від 23.01.1918 «Про відокремлення церкви від держави і

школи від церкви», а після набуття чинності КК УРСР 01.01.1961 – Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 01.11.1976 [9] та Конституції УРСР 1978 р. [6].

Відокремлення церкви від держави за радянської доби означало відмову держави від «послуг» церкви, а відтак відмову від надання останній матеріальної, грошової та іншої допомоги. Декларувалося, що держава не втручається у церковну життєдіяльність, яка спрямовувалася на задоволення релігійних потреб громадян. Церква, реалізуючи власну діяльність, зобов'язувалася не втручатися у справи державні, а також у політичне життя суспільства. Релігійні об'єднання мали утворюватися віруючими виключно для відправлення культу із одночасною заборонаю зайняття іншою діяльністю.

У постанові Президії Верховної Ради УРСР від 26.03.1966 «Щодо застосування ст. 138 КК Української РСР» був сформульований вичерпний перелік діянь, що могли стати підставою для кримінальної відповідальності за ст. 138, а саме: примусове стягнення зборів на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення з метою масового поширення звернень, листівок та інших документів із закликами до невиконання чинного законодавства про релігійні культу; вчинення обманних дій з метою поширення релігійних забобонів серед населення; організація і проведення релігійних зборів та інших релігійних обрядів, що порушують громадський порядок; організація та систематичне проведення занять із навчання неповнолітніх релігії із порушенням встановлених радянським законодавством правил тощо [10]. Мета цієї постанови, на наш погляд, є очевидною – посилення тиску на релігійні громади – насамперед православні, римо-католицькі та іудейські. Водночас дії, пов'язані з організацією чи керівництвом релігійними громадами або ж окремими групами віруючих, які на переконання радянської влади належали до сект, передбачалася кримінальна відповідальність за вже за ст. 209 КК УРСР.

Суб'єктом кримінального правопорушення за ст. 138 КК УРСР 1960 р. могла бути фізична особа, яка досягла шістнадцятирічного віку, із кола служителів культу, членів релігійних об'єднань, а також посадові особи, які використовували службове становище для обмеження прав громадян залежно від їх ставлення до релігії. Як зазначають дослідники історії українського правозахисного руху, формулювання «відокремлення школи від церкви» використовувалося для притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які навчали молодь основам релігії – передусім щодо місіонерів, проповідників, святихників тощо [15]. Із суб'єктивної сторони, вказаний злочин міг учинитися із умисною формою вини. Обставиною, що обтяжувала покарання, визнавалося вчинення вказаного правопорушення особою, раніше засудженою за ч. 1 або ч. 2 ст. 138, якщо судимість не була погашеною або знятою у встановленому законом порядку. Під організа-

ційною діяльністю, згідно з ч. 2 ст. 138 КК УРСР, розумілися дії, спрямовані на пошук осіб для примусового стягнення зборів на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення з метою масового поширення звернень, листівок та інших документів із закликами до невиконання чинного законодавства про релігійні культу; вчинення обманних дій з метою поширення релігійних забобонів серед населення, а також керівництво такими діями [5, с. 380–381].

Остаточно вказана стаття була декриміналізована після відновлення української державності на підставі Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 2354-12 від 15.05.1992 [13].

Наразі ст. 180 КК України передбачає кримінальну відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду [3]. Так, ч. 1 передбачає відповідальність за кримінальне правопорушення, яке за об'єктивною стороною характеризує такі діяння, як незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду, що, по-перше, зірвало релігійний обряд і, по-друге, поставило під загрозу зриву релігійний обряд. Як вказують дослідники, «незаконне перешкоджання здійсненню релігійного обряду – це діяння, які перешкоджають відправленню законних релігійних обрядів <...> зрив релігійного обряду – це вчинення таких діянь, які унеможливили його проведення, незалежно від того, відбулося це на етапі готування до нього, під час проведення чи на завершальній його стадії <...>, а поставлення під загрозу зриву релігійного обряду – це створення таких умов, за наявності яких проведення такого обряду утруднюється, ускладнюється» [1, с. 43]. Відтак об'єктом кримінально-правової охорони виступають встановлений у нашій державі порядок проведення релігійних обрядів, а також особисті права і свободи людини. Зміни, що були внесені Законом № 3342-IX від 23.08.2023, віднесли дане кримінальне правопорушення до категорії нетяжких злочинів, вчинених з прямим умислом [11].

Відповідна норма (ст. 139) містилася і у КК УРСР 1960 р., яка мала назву «Перешкоджання відправленню релігійних обрядів», а її зміст полягав у такому: *«перешкоджання відправленню релігійних обрядів, якщо вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються замахом на права громадян, – карається виправними роботами на строк до шести місяців або громадським осудом»* [4]. На перший погляд складається враження, що кримінальний закон захищав конституційне право кожного громадянина на свободу совісті та відправлення релігійних культів. Радянські правники наголошували, що однією з гарантій вільного виконання релігійних обрядів і культів є сам факт встановлення кримінальної відповідальності за перешкоджання їх виконанню [5, с. 382]. Водночас державним органам надавалося право припинити діяльність релігійного об'єднання шляхом закриття молитовних будинків або ж заборонити проведення релігійних обрядів, якщо ж така діяльність провадилася з порушенням

установленого порядку проведення релігійних церемоній, порушувала громадський порядок або ж обмежувала права громадян.

Відтак ст. 138 і 139 КК УРСР 1960 р. мали б захищати конституційне право людини на свободу віросповідання, захищати людину від незаконного втручання до простору особистої свободи з боку держави та інших осіб, однак стали лише інструментом боротьби держави з інакомисленням, передусім на релігійному підґрунті.

З огляду на зазначену проблему особливої уваги заслуговує історико-правовий аналіз ст. 209 КК УРСР 1960 р., що мала назву «Посягання на особу та права громадян під приводом виконання релігійних обрядів чи іншим приводом». На погляд радянських правників, під суспільною небезпекою вказаного злочину розумілося злочинне посягання на життя, здоров'я, гідність і права людини під приводом відправлення релігійних культів або ж під іншим приводом. Вказана стаття передбачала кримінальну відповідальність організаторів, керівників та активних учасників різноманітних груп, включаючи релігійні секти, діяльність яких здійснювалася під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів та поєднувалася із спричиненням фізичної або ж моральної шкоди здоров'ю громадян, посяганням на їх політичні права та перешкоджанню виконання ними громадянських обов'язків [5, с. 550].

Варто зазначити, що кримінальна відповідальність за перераховані у диспозиції ст. 209 КК УРСР діяння наставала незалежно від того, чи вчинялися вони у складі зареєстрованих (офіційних) або ж незареєстрованих групах. Останніх радянський законодавець відносив до сект, а найбільш небезпечними вважав українських греко-католиків, баптистів-ініціативників, Свідків Єгови, п'ятидесятників, адвентистів-реформістів та представників Істинно-православної церкви. З погляду офіційної влади причинами «небезпечності» називали активну місіонерську діяльність серед молоді (щодо баптистів), повну відмову від служби в армії, участі у виборах та вшанування державних символів СРСР (щодо єговістів), активний рух за еміграцію з СРСР через релігійні переслідування (щодо п'ятидесятників), національно-визвольну агітацію та зв'язки з Ватиканом (щодо греко-католиків, яких радянська влада називала «уніатами»), невизнання московського патріархату (щодо віруючих Істинно-православної церкви) тощо.

Формами організації таких груп радянський законодавець називав вербування учасників, визначення її структури, призначення проповідників, розробку планів діяльності, проведення бузувірських обрядів та ритуалів, пошук необхідних приміщень для зборів громади і надання засобів для функціонування таких груп. Де-юре законодавець вказував на діяльність групи осіб (двох і більше) під *«приводом проповідування релігійних віровчень, виконання релігійних обрядів»*, однак де-факто під дію норми підпадала будь-яка діяльність пересічної групи

осіб, оскільки диспозиція містила формулювання «під іншим приводом». Відтак захист прав громадян був лише прикриттям для переслідування інакомислячих на релігійному ґрунті, оскільки у СРСР провідне місце завжди займала держава та її політичний інтерес.

Серед ключових елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 209 КК УРСР 1960 р. виокремимо такі: офіційно об'єктом злочину називалися сукупність суспільних відносин щодо охорони здоров'я і прав громадян, а фактично – монополія держави на ідеологічний вплив та контроль над приватним життям; об'єктивна сторона полягала в організації або керівництві релігійною групою, заподіянні шкоди здоров'ю (шляхом трактування як психологічного тиску чи «релігійного фанатизму»), спонуканні до відмови від громадської діяльності (наприклад, відмова від вступу до комсомольських організацій або ж профспілок), спонуканні до відмови від виконання громадянських обов'язків (наприклад, відмова від служби у радянській армії, ігнорування святкових мітингів і демонстрацій); суб'єктом злочину могли бути керівники та активні учасники таких груп, що досягли 16-річного віку; суб'єктивна сторона – прямий умисел з мотивів «релігійного фанатизму» та корисливості. Засуджені за ст. 209 КК УРСР 1960 р. підлягали реабілітації згідно з Законом України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 2354-12 від 15.05.1992 [13].

Проведене у даній статті дослідження дає підстави зробити такі **висновки**. По-перше, ст. 138 і 139 КК УРСР 1960 р. стали інструментом боротьби держави з інакомисленням, передусім на релігійному підґрунті. Державні органи отримували право припиняти діяльність будь-якого релігійного об'єднання шляхом закриття молитовних будинків або ж заборони проведення релігійних обрядів. По-друге, ст. 209 КК УРСР 1960 р. протягом трьох останніх десятиліть існування СРСР стала одним із ключових інструментів радянської влади для боротьби з релігійними громадами, які відмовлялися від контролю з боку держави. Окремі формулювання, що містилися у диспозиції вказаної норми, були навмисно «розмитими», що давало змогу карально-репресивним органам трактувати будь-яку діяльність як злочинну. Дана норма у поєднанні із ст. 62 «Антирадянська агітація і пропаганда» стала для радянського режиму дієвим кримінально-правовим інструментом для боротьби з правозахисним рухом, інакомисленням, а у середовищі українських дисидентів ст. 209 стала символом релігійних репресій.

Список використаних джерел

1. Бантишев О. Ф., Остроухов В. В., Голотін С. І. Відповідальність за кримінальні правопорушення, що вчиняються на релігійному підґрунті в умовах воєнного стану: практ. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2025. 80 с.
2. Історія держави і права України: навч. посібник / за ред. А. С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2000. 384 с.

3. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26, ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>
4. Кримінальний кодекс Української РСР: Затверджений Законом Української РСР від 28 грудня 1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 2. Ст. 14. Втратив чинність.
5. Кримінальний кодекс Української РСР: науково-практичний коментар. Київ: Політвидав, 1978. 684 с.
6. Конституція Української Радянської Соціалістичної Республіки 1978 р.: текст. URL: <https://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1978.html>
7. Конституція України від 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Кримінальне право України: Загальна частина: навчально-методичний посібник / за заг. ред. Н. А. Мирошниченко, Є. Л. Стрельцова. Одеса: Астропринт, 2022. 328 с.
9. Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР, затверджене Указом Президії Верховної Ради УРСР від 01.11.1976. *Відомості ВР УРСР*. 1976. № 46, ст. 420.
10. Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 26.03.1966. «Щодо застосування ст. 138 КК Української РСР». *Відомості ВР УРСР*. 1966. № 13, ст. 70.
11. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань: Закон України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2023. № 92, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text>
12. Про внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон Української РСР. *Відомості ВР УРСР*. 1991. № 35, ст. 467. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213%D0%B0-12#Text>
13. Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні: Закон України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 32, ст. 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-12#Text>
14. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 484 с.
15. Стаття 138 КК УРСР. Дисидентський рух в Україні: віртуальний музей Харківської правозахисної групи. URL: <https://museum.khpg.org/1162803943>

Yurii Hotsuliak, Oleksii Martyniuk, Iryna Stadnik. Criminal Offenses Against the Religious Rights of Citizens Under the Criminal Code of 1960: Historical and Legal Analysis

The article conducts a historical and legal analysis of the elements of crimes provided for in Articles 138, 139 and 209 of the Special Part of the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960.

The authors draw attention to the fact that the relevance of the study of criminal offenses against the religious rights of citizens under the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960 is due to the need for a deep rethinking of the Soviet legal heritage in the context of modern state building. Historical and legal analysis of this period allows us to reveal the contradictory nature of the legislation of that time, which formally declared freedom of conscience, but in fact served as an instrument of state control and repression against believers.

The article focuses on the specifics of criminal liability for “violation of the legislation on religious cults”, which helps to understand the mechanisms of ideological pressure on religious communities under a totalitarian regime. The study of the historical experience of combating religious intolerance contributes to the improvement of the current mechanisms for protecting freedom of worldview and religion in the context of Ukraine’s European integration.

The authors conclude that, firstly, Articles 138 and 139 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960 became an instrument of the state’s struggle against dissent, primarily on religious grounds. State bodies received the right to terminate the activities of any religious association by closing houses of prayer or prohibiting religious ceremonies. Secondly, Article 209 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR of 1960 during the last three decades of the USSR’s existence became

one of the key instruments of the Soviet government to combat religious communities that refused to be controlled by the state. Certain formulations contained in the disposition of the specified norm were intentionally “blurred”, which allowed the punitive and repressive bodies to treat any activity as criminal. This provision, in combination with Article 62 “Anti-Soviet Agitation and Propaganda”, became an effective criminal law instrument for the Soviet regime to combat the human rights movement and dissent, and among Ukrainian dissidents, Article 209 became a symbol of religious repression.

Keywords: *freedom of religion (conscience), law, freedom, worldview, human rights and freedoms, Constitution, Criminal Code, criminal offense, state, object of criminal law protection, правосуддя, the judicial system.*

*Дата першого надходження статті до видання: 11.02.2026 р.
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 20.02.2026 р.*

УДК 342.7+342.731
DOI 10.31558/2786-5835.2026.1.1.2

Зінкін Олександр Миколайович,
*здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-6178-7770>*

СТАНОВЛЕННЯ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ У ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

У статті досліджується процес становлення права на свободу віросповідання у первинних цивілізаціях стародавнього Сходу – Єгипті, Вавилоні, Індії, Китаю та Японії.

Визначено, що свободи віросповідання у давніх цивілізаціях Єгипту та Месопотамії у сучасному розумінні даного поняття не було і не могло бути. Держава за допомогою правових норм чітко встановлювала межі «релігійної свободи», а відтак позбавляла особу права на вільний вибір або зміну релігійних переконань у межах тогочасних державних кордонів. Держава і релігія перебували у нерозривному та органічному зв'язку, а релігійна практика перебувала під суворим контролем деспота, жреців та чиновницької бюрократії.

Вказується, що процес становлення поняття «свобода віросповідання» у межах давньоіндійських держав відрізнявся від інших стародавніх цивілізацій. Індуське право, що стало органічною частиною індуїзму як релігії, допускало певну свободу віросповідання настільки, наскільки це було можливо за тогочасних умов. Водночас чітко вибудована варново-кастова система суттєво обмежувала комунікацію між людьми.

Окремі елементи свободи віросповідання можна віднайти і на теренах Стародавнього Китаю. Однак релігія розглядалася через призму органічного зв'язку із державою, а так звана «свобода» не могла виходити за чітко окреслені межі: держава толерувала різні вірування, допоки вони не загрожували політичній стабільності, соціальній системі та власне її існуванню. На японських теренах історично не склалися умови для формування свободи віросповідання, що загалом відповідало тенденціям розвитку цього суб'єктивного права у державних утвореннях Стародавнього Світу.

Автор робить висновок, що релігійні системи, які сформувалися у далекосхідних державах, характеризувалися певними ознаками, а саме: по-перше, стриманою толерантністю щодо інших релігій, оскільки ті релігійні віровчення, які були притаманні тому чи іншому народу і визнавалися на офіційному рівні, не претендували на винятковість; по-друге, свобода